

לא גיבורות ראשיות: הקשריות במחתרות הגטאות בפולין בהיבט מגדרי

שרון גבע

לונקה היתה קשרית טובה מאוד; יעילה ואחראית. הקפדתי על כך שתמיד יתלווה מישהו אלי בנסיעות. והרביתי בנסיעות עם לונקה. המטרה היתה: שיִדעו – אם קורה לי משהו, לבל אהיה כמו אבן ששקעה בים. [...] לפעמים היינו מופיעים כזוג, לפעמים הייתי הולך ראשון משום הסכנה. ככלל, חשוב היה שלא ללכת ביחד. בשעת הסכנה הייתי מועמד ליפול ראשון. ואם אני נתפס ומובל לעבודת-כפייה, או אם התעודות שלי לא בסדר, אז לפחות הקשרית יודעת מה קרה לי.¹

דברים אלו אמר יצחק (אנטק) צוקרמן כאשר תיאר את ימיו במחתרת בימי השואה, כשהיה סגן מפקד הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) בגטו ורשה. בפעולותיו במסגרת המחתרת מילאה הקשרית תפקיד חיוני ביותר, אם לחיים ואם למוות; אם במהלך משימה, ואז הייתה נוכחותה לצידו מרכיב מרכזי בהסוואת זהותו, אם בדיווח לראשי המחתרת במקרה שייפגע. בפועל קרה ההפך. לונקה קוז'ברודסקה, שהייתה הקשרית הראשית של תנועת דרור-החלוץ בוורשה וקשרית אי"ל, נתפסה בנובמבר 1942, ועל גופה כסף, ארבעה אקדחים ועיתון מחתרת. היא נחקרה בגסטפו, גורשה לאושוויץ, ובמרס 1943 מתה.² צוקרמן נשאר בחיים, עלה ארצה, נמנה עם מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות והיה ממקימי בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון. בשנת

¹ יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן**, לוחמי הגטאות 1990, עמ' 99.
² נעמי שימשי, 'לונקה וטמה – קשריות מובילות בתנועת "דרור" בפולין הכבושה', אסתר הרצוג (עורכת), **נשים ומשפחה בשואה**, נתניה 2006, עמ' 134–135, 139–148.

1981 הלך לעולמו. בסופו של דבר הוא נמנה עם המספרים על גבורתה של קוז'ברודסקה ועל פועלם של לוחמים ולוחמות אחרים במחתרת שלא נשארו בחיים – לבל יהיו, כדבריו, 'כמו אבן ששקעה בים'. שמו של צוקרמן איש הציבור היה ידוע, ורחובות בערים בישראל נקראו על שמו. עם חלוף השנים, ודאי אחרי שהלכו לעולמם חברי המחתרת וחברותיה, הלכה קוז'ברודסקה ונשכחה, ושמה אינו מונצח דיו.

לונקה קוז'ברודסקה (1916–1943)

באדיבות מוזיאון בית לוחמי הגטאות, ארכיון התצלומים

צוקרמן (1915–1981) נמנה עם הגיבורים הראשיים של סיפור המחתרת בגטו ורשה, ששיאו המרד שפרץ שם ב-19 באפריל 1943 והיה לאירוע מכונן בזיכרון השואה בחברה הישראלית,³ ביטוי מובהק לגבורה בימי השואה. קוז'ברודסקה ונשים אחרות שהיו קשריות במחתרות בגטאות השתתפו גם הן בסיפור גבורה זה ומילאו בו תפקיד מפתח שדרש אומץ לב והיה כרוך

³ ראו למשל: אניטה שפירא, 'שואה וכוח', **חרב היונה**, תל אביב 1992, עמ' 433–462; נעימה ברזל, **עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית**, ירושלים 1998; רוני שטאובר, **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, ירושלים 2000.

בסכנת מוות.⁴ פועלן חזר והושמע בעדויות ובזיכרונות של ניצולות וניצולים, והן זכו להוקרה ואף הועלו על נס. עוד בזמן המלחמה תועדה חשיבות פעילותן המחתרתית של הקשריות ברשימה מאת ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום (1900–1944),⁵ שהייתה למסמך מכונן בתולדות דימויהן בשיח הציבורי בישראל. זו חזרה והדהדה בארץ במגוון פרסומים, ובהם מאמרים שהופיעו בעיתונות לקראת יום השנה לפרוץ מרד גטו ורשה ולקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה בל"ז בניסן, שנקבע בזיקה לו.⁶

בספרות התיעודית על מאבק היהודים בגטאות פולין שפורסמה בארץ היו הקשריות חלק בלתי נפרד מסיפור המחתרת הלוחמת, שכללה חברי מפלגות ותנועות פוליטיות, לרוב בעלות זיקה לשמאל הציוני. חלק נכבד ממקורותיה היה מפי נשים או מפרי עטן,⁷ ובו עדותה המונומנטלית של צביה לובטקין (1914–1978), חברת תנועת דרור והארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, בוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד בקיבוץ יגור (1946),⁸ והופעותיה הציבוריות של רוז'קה קורצ'אק, חברת השומר הצעיר ולוחמת גטו וילנה בארגון הפרטיזנים המאוחד של יהודי גטו וילנה (פפ"או), החל מעלייתה ארצה בדצמבר 1944.⁹ סיפורי קשריות שולבו בספר **חורבן ומרד של יהודי**

⁴ המושג 'קשרית' רווח במקורות ההיסטוריים בנושא השואה בפולין, בספרות התיעודית, במחקר, בפרסומים חינוכיים ובמערכי שיעור בנושא במוסדות מרכזיים בארץ להנצחת השואה, כדוגמת 'משחק הזיקית', **זיקה**, 32 (2013), אתר יד ושם: <https://www.yadvashem.org/he/education/educational-materials/learningenvironment/curriers.html>. שם אחר לאותו תפקיד הנזכר מדי פעם הוא 'שליחות'. במאמר זה בחרתי לנקוט את המושג הרווח לשם נוחות, ובמהלכו אבקש להציע לו חלופה; ראו להלן בסיכום המאמר.

⁵ עמנואל רינגלבלום, **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גיטו וארשה ספטמבר 1939–דצמבר 1942**, ירושלים ולוחמי הגטאות תשנ"ג, עמ' 365–366.

⁶ 'חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, התשי"ט–1959', **ספר החוקים**, ישראל 1959, עמ' 280. על החוק וקבלתו ראו: רוני שטאובר, 'הויכוח בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה', אניטה שפירא (עורכת), **מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים**, ירושלים 2001, עמ' 189–203.

⁷ פרומי שחורי, 'חברות המחתרת בגיטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית', **ילקוט מורשת**, סז (1999), עמ' 26.

⁸ צביה לובטקין, 'אחרונים על החומה', **הוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד**, הקיבוץ המאוחד תש"ז, עמ' 12–57.

⁹ דינה פורת, 'בסליחה ובחסד: המפגש בין רוז'קה קורצ'אק לבין היישוב ומנהיגיו 1944–1946', **ילקוט מורשת**, נב (1992), עמ' 9–33.

וארשה ובאנתולוגיות **ספר מלחמות הגיטאות וספר הפרטיזנים היהודים**,¹⁰ שהביאו את פרשת השואה על פי השמאל הציוני על פלגיו, וראו אור בספרים דוגמת **בנדודים ובמחתרת** מאת רניה קוקלקה הרשקוביץ, חברת דרור בבנדין וקשרית הארגון היהודי הלוחם, שראה אור כבר בשנת 1945.¹¹ לסיפור הקשריות היה מקום מרכזי למדי בעדויות משפט אייכמן בירושלים (1961): שלוש מקרב הנשים שהעידו בו מילאו תפקידי קישור במחתרת.¹² בחלוף השנים פרסמו בספרים את סיפוריהן האישיים ניצולות שהיו בימי השואה חברות מחתרת, ואז התבוננו על חוויותיהן כקשריות ממרחק הזמן.¹³

בספרות המחקר הענפה על המחתרות בגטאות פולין אין מחקרים רבים העוסקים באופן בלעדי בנשים במחתרת, ובייחוד בקשריות, וגם בהם אין בהכרח בחינה של הנושא מן ההיבט של המגדר, ולעיתים הוא אף נדחה במפורש. במאמרה על כתיבתן האוטוביוגרפית של חברות מחתרת טענה החוקרת פרומי שחורי: 'אין לראות בה או להתייחס אליה כאל ספרות נשית-פמיניסטית, המבקשת להבליט את חלקן את הנשים בעשייה בהשוואה לזו של גברים וללחום למען שוויון זכויות לנשים'.¹⁴ עמדה זו מדגימה נקודת מבט צרה באשר למוטיבציה של נשים להנכיח את פועלן של נשים ואינה מבחינה בינה ובין קריאה מגדרית של מקורות, לרבות בהיסטוריה של השואה, שבכוחה לחלץ תובנות חדשות. מחקרים על השואה מן ההיבט של המגדר, שראשיתם בשנות השמונים של המאה העשרים,¹⁵ הוכיחו זה כבר שבכוחן של התנסויות וחוויות מובחנות ונבדלות על בסיס הבדלים

¹⁰ מלך ניישטט (עורך), **חורבן ומרד של יהודי וארשה**, תל אביב 1947; יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, תל אביב תשי"ד; מרדכי גפן, **ספר הפרטיזנים היהודים**, מרחביה 1958.

¹¹ רניה [קוקלקה הרשקוביץ], **בנדודים ובמחתרת**, תל אביב תש"ה.

¹² אלו היו רבקה קופר, הלה שיפר-רופאייזן ופרדקה מזיא. עוד ראו בפרק השני במאמר (להלן).

¹³ למשל, הלה שיפר-רופאייזן, **פרידה ממילא 18**, לוחמי הגטאות 1990; חווקה פולמן-רבן, **לא נפרדתי מהם**, לוחמי הגטאות 1997; ברוניה קליבנסקי, **ארידאנה**, תל אביב 2002.

¹⁴ שחורי (לעיל, הערה 7), עמ' 26.

¹⁵ ראו בהרצאות מכנס שנערך בניו יורק במרס 1983 וביסודו העלאת מודעות לנושא הנשים בשואה, חוויותיהן והתנסויותיהן של נשים ודרכי התמודדות ואופני התנגדות שלהן למדיניות הכיבוש הגרמני: Esther Katz & Joan Miriam Ringelheim (eds.), *Proceeding of the Conference on Women Surviving: The Holocaust*, New York 1983

פוליטיים, חברתיים ותרבותיים שחוו נשים בשואה לחשוף חומרים חדשים שמרחיבים את הידוע על התקופה, וכי קריאה מגדרית במקורות קיימים מביאה לידי תובנות חדשות.¹⁶

מחקר השואה מנקודת מבט זו הראה גם שטענה כדוגמת טענתו של ההיסטוריון יהודה באואר, שלפיה חקר השואה מהיבט זה מייחס תודעה פמיניסטית שלא הייתה לנשים בימי השואה וכי הן לא ראו עצמן נאבקות על מעמדן בחברה הנשלטת בידי גברים,¹⁷ אינה עומדת במבחן המקורות. דוגמה לכך, הנושקת לנושא מאמר זה, היא המאבק הכפול שניהלו נשים בארגונים חמושים בגטאות וביערות על עצם זכותן לאחוז בנשק ולהפעיל אותו מתוקף השתייכותן אליהם.¹⁸ מחקר חלוצי בנושא מקומן של הקשריות מן ההיבט של המגדר הוא מחקרה של החוקרת לינור ויצמן, שבו בחנה את מציאות החיים בפולין בצד הארי, התנסות מרכזית בסיפורי הקשריות.¹⁹

מאמר זה בא לבחון מן ההיבט המגדרי את מקומן של הקשריות במחתרות הגטו בפולין בימי השואה על רקע הדימוי הציבורי שלהן בארץ בימי היישוב ובשנים הראשונות של מדינת ישראל. מטרתו לעמוד על מקומן בחזית מאבק

¹⁶ למשל: יהודית באומל-שוורץ, 'קבוצת ה"צנרשאפט" כדוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית במחנות', **דפים לחקר תקופת השואה**, י (1993), עמ' 107–127; דליה עופר, 'איסטרטגיות של נשים במאבק לחיים בתקופת השואה', אסתר הרצוג (עורכת), **נשים ומשפחה בשואה**, נתניה 2006, עמ' 27–44; נחמה טק, **נשים וגברים בצל השואה**, ירושלים 2012; Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven 1998

¹⁷ יהודה באואר, 'שאלת המגדר', **הרהורים על השואה**, ירושלים ובאר שבע 2008, עמ' 190.

¹⁸ שרון גבע, **אל האחות הלא ידועה**, תל אביב 2010, עמ' 72–73.

¹⁹ Lenore J. Weitzman, 'Living on the Aryan Side in Poland: Gender, Passing, and the Nature of Resistance', Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven 1998, pp. 187–222
 בנושא הקשריות ראו: idem, 'Women of Courage: The "kashariyot" (couriers) in the Jewish Resistance During the Holocaust', *Lessons and Legacies*, VI (2004), pp. 112–152; idem, 'Kashariyot (Couriers) in the Jewish Resistance During the Holocaust', *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, 27.2.2009, *Jewish Women's Archive*: <https://jwa.org/encyclopedia/article/kashariyot-couriers-in-jewish-resistance-during-holocaust>

המחתרות בגטאות על רקע ההערכה שהתגלתה כלפיהן כאן. לטענתי הייתה הערכה זו מוגבלת ומתוחמת בהתאם לחלוקת התפקידים המסורתית בין נשים לגברים, ולפיכך, אף שההוקרה כלפיהן הייתה רבה ביותר, תויגו הקשריות כגיבורות משנה בסיפור המאבק ההרואי. אומנם בעצם השייך למחתרת חמושה הן חצו את גבולות המגדר, אך תפקידן בה היה נשי במהותו; מצד אחד הוא הציב אותן בקדמת הבימה ומצד אחר בלם את שינוען למרכז בימה זו.

הפרק הראשון במאמר מציג את תפקידיהן של הקשריות במחתרות הגטאות בפולין וכן את הפעולות שביצעו והתכונות שגילו כדי למלא אותן, שביסודם של כל אלו דיסוננס: מבחינה רשמית הן לא נשאו בתפקיד בכיר בהיררכייה, אך בפועל הן לחמו בקו הראשון. ענייניו של הפרק השני הוא יחסו של הציבור בארץ בימי היישוב ובשנות המדינה עד משפט אייכמן – נקודת מפנה בתודעת השואה בישראל²⁰ – לקשריות ולפועלן בימי השואה. עיקרו אימוצן לחיק החברה הישראלית המתהווה, על רקע השתתפותם הפעילה של ניצולי השואה בעיצוב תודעת השואה, בייחוד בקרב השמאל הציוני.²¹ בפרק השלישי נידונים סיפוריהן של הקשריות כפי שהשמיעו אותם בארץ לוחמות הגטו, ובכללן קשריות. מטרת הדיון – כהמשגתה של ההיסטוריונית דליה עופר במחקר על פועלה של אישה אחרת²² – להתבונן על הדברים מבעד לנקודת מבטן ולהציע עוד כיוון מחשבה לטיב ההוקרה שרחש הציבור ללוחמים וללוחמות בגטאות. ההנחה היא שגם כאן ימצאו תובנות חדשות שבכוחן להעמיק את ההבנה בנושא הנשים בימי השואה ומקומן בעיצוב זיכרון השואה בארץ. בתוך כך יצטרף המאמר למחקרים התורמים להטמעת

²⁰ ראו למשל: יחיעם ויץ, 'בין קתרזיס לקרב סכינים: "משפט אייכמן" ו"משפט קסטנר" והשפעתם על החברה הישראלית', דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר (עורכים), **משפט והיסטוריה**, ירושלים 1999, עמ' 395–421; חנה יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, ישראל 2001; אניטה שפירא, **משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם**, ירושלים 2002.

²¹ חנה יבלונקה, 'ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשוניים', **בשביל הזיכרון**, 27 (1998), עמ' 4–9; אפרת קנטור, **בעצמם הם כותבים להם שיר: עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948–1978**, שדה בוקר 2007.

²² דליה עופר, 'נקודת ראותה מבעד למבטי: צלילה סלפאק מספרת על נשים בגטו וארשה', **ילקוט מורשת**, עה (אפריל 2003), עמ' 111–130.

חשיבותו של ההיבט המגדרי בהיסטוריה של השואה וזיכרון השואה, שאינו בן חלוף.²³

במסגרת דיון זה בקשריות, אשר ינוע בין המציאות ההיסטורית כפי שהייתה בפועל לבין דרכי השמעתה בארץ על סף הדור הרביעי לשואה, בכוונתי להציע כאן מינוח חדש באשר לגיבורות אלו כדי לשקף באופן מדויק יותר את מקומן במחצרות בימי השואה. לכן לצד הכינוי השגור 'קשריות', ואולי אף במקומו, אבקש לכנות אותן 'חלוצות הלחימה' במחצרות הגטו, שכן כאלו היו לכל דבר ועניין.

'שתי זהויות, שני שמות': תפקידיהן ופועלן של הקשריות במחצרות הגטו
 הקשריות במחצרות הגטו היו נשים צעירות, לרוב בשנות העשרים לחייהן. כולן היו רווקות ללא ילדים, משוחררות מבחינה מגדרית ומעשית מתפקידי משפחה ואימהות. הן לעולם פעלו כחלק מקבוצה והיו חברות בתנועות נוער כמו דרור והשומר הצעיר, עקיבא וגורדוניה, בית"ר, הבונד והקומוניסטים, שבמהלך המלחמה חברו לארגון מחתרת לוחמת. תפקידן היה לקיים קשר בין הגטאות ולהעביר נשק, מסמכים, כסף, מכתבים, עיתונות מחתרת ומידע בין ריכוזי המחתרת בפולין. הן נעו בדרכים בזהות שאולה, מצוידות במסמכים מזויפים, ופעלו בגטו, בצד הארי של העיר, בגטאות אחרים ובערים אחרות, בתחנות רכבת וברכבות. לרוב יצאו מהגטו לבדן, לעיתים עם עוד חברה. לפעמים הן ליוו בדרכים חברים, ובהם בכירי המחתרת ומפקדיה. הפעולות תוכננו מראש, אך לעיתים הכתיב הביצוע סטייה מן התוכנית. אז הן נדרשו לגלות תושייה, בינה וכושר התמצאות. כל יציאה מהגטו הייתה כרוכה בסכנה, כל שכן מסע של צעירה שנשאה על גופה או במיטלטליה מסמכים או ציוד אסורים.

אף שמבחינה רשמית לא נחשב תפקידן בכיר, בפועל זה היה תפקיד ראשון במעלה. חשיבותו ניכרה כבר בתחילת המלחמה, עם ריכוז היהודים ובידודם. כך סיפרה צביה לובטקין:

²³ הנ"ל, 'חקר נשים והשואה: תרומה משמעותית או תופעה אופנתית', בשביל הזיכרון, 16, אוקטובר 1996, עמ' 4-10.

את עבודתנו ברחבי הכיבוש הגרמני לא היינו מסוגלים לבצע בלי קשריות. [...] שום קשר לא היה קיים בין גיטו לגיטו, ודבר זה הכביד על המוני יהודים ובמיוחד על פעולות המחתרת היהודית. [...] יסוד עיקרי בעבודתנו היה הקשר עם המקומות, וזה נעשה על-ידי מקשרות. הגרמנים ניתקו אותנו לחלוטין מן העולם, הם ביתרו את יהדות פולין לאברים-אברים מדולדלים. כל גיטו היווה יחידה נפרד, המנותקת ניתוק גמור משאר הגטאות. הקשריות שלנו קיבלו על עצמנו לסכל משימה זו, והן עשו והצליחו ולו במעט. בגופן ובמעשיהן ניסו לאחד את הגיטאות, את יהדות פולין המתפוררת. בפניהן של הקשריות לא עמדו חומות הגיטו ולא היו גבולות, וכל הגזירות והאיסורים על התנועה בדרכים לא נחשבו בעיניהן.²⁴

במשימות היו גיוס יהודים נוספים להתנגדות ודיווח מה ראו ושמעו בדרכים. חווקה פולמן-רבן (1924–2014), חברת תנועת דרור וקשרית הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה,²⁵ סיפרה:

אחד מהתפקידים שלי בתור קשרית, תפקיד מאוד לא סימפטי, היה לעבור בכל מיני מקומות, שלא יודעים כלום, מנותקים, ולהגיד להם תשמעו – יבואו גם לפה, ויהרגו את כולם, אז תעשו משהו, תסתתרו, תמסרו את הילדים שלכם, תחפרו באדמה. [...] היינו צריכים להוציא את היהודים מהאשלייה. וזה לא סימפטי. כי אדם שהוא מאמין, אז הוא עוד מחזיק איכשהו. ידענו שזה עושה להם לא טוב על הלב, אבל לפחות יוציא אותם מחוסר מעש אבסולוטי, כי רק מחכים. והם האמינו שיקרה נס.²⁶

פעם אחת כשחזרה לוורשה סיפרה על היהודים המגורשים למחנה בלז'ץ בקרונות משא. היא הרגישה, כתבה בספרה האוטוביוגרפי, שהשומעים לא האמינו למה שסיפרה. 'זאת היתה הפעם הראשונה והאחרונה במשך כל

²⁴ צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד**, לוחמי הגטאות 1979, עמ' 53–55.

²⁵ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13).

²⁶ חווקה פולמן-רבן בשיחה איתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אפריל 2005.

המלחמה שבכיתי. [...] סיפרתי גם להוריי מה שראיתי בנסיעתי. אני זוכרת את עיני אבי. הוא סירב להאמין'.²⁷

אפיזודה זו מדגימה כיצד סיפורה האישי של קשרית יכול ללמד על מצב היהודים בגטו. דוגמה אחרת היא המשימה שהוטלה באוגוסט 1944 על רחל ביהם, חברת הנוער הציוני בגטו לודז', והיא לברר לאן נוסעות הרכבות שיצאו מן הגטו וחזרו ריקות. ביהם התנדבה לעלות על אחת מהן, ובדרך ליעד רשמה את שמות התחנות ואת השעה שבה עצרה הרכבת בכל תחנה. היא הטמינה את הפתק באחד הקרונות במקום שהוסכם מראש. כשחזרה הרכבת, ריקה, מצאו את הפתק חברה של ביהם וכך ידעו מה היה היעד – אושוויץ. המשימה ממחישה את בידודו של אחרון גטאות פולין: כחודשיים אחרי הפלישה לנורמנדי, בימים שבהם נמשך רצח היהודים בהונגריה במלוא העוצמה, צעירים וצעירות בלודז' לא ידעו לאן נסעו הרכבות. הפתק הגיע ליעדו; ביהם לא חזרה.²⁸

תפקיד הקישור במחתרת היה שמור כמעט תמיד לנשים, אך לא כל הנשים במחתרת יכלו למלא אותו. תנאי ראשון במעלה היה חזות ארית ושליטה בפולנית בעגה מקומית. 'אין במראה שום דבר משל יהודיה', כתבה רוז'קה קורצ'אק, חברת מחתרת (פפ"או) בגטו וילנה, על לונקה קוז'יברודסקה. 'שעה שראיתיה לראשונה בחדרנו בגטו, הייתי בטוחה שלפני פולנייה מבטן-ולידה. על פי רוב חשבוה לפולקסדויטשה [גרמנייה שאינה גרה בגרמניה] הודות לידיעתה את השפה הגרמנית. וצמות לה ארוכות ובהירות'.²⁹ 'לונקה ממש נולדה להיות קשרית', כתב יצחק צוקרמן. 'היו לה כל הנתונים הטבעיים לכך: גם חן, גם חזות ארית'.³⁰ החזות החיצונית הייתה עניין חשוב ביותר, הסבירה גוסטה דוידזון (יוסטינה), לוחמת גטו קרקוב (1917–1943), ביומנה שכתבה בזמן מאסרה בבית כלא בקרקוב. 'אומץ הלב והגבורה לא נודע להם ערך

²⁷ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13), עמ' 70.

²⁸ מיכל אונגר (עורכת), **הגטו האחרון: החיים בגטו לודז' 1940–1944**, ירושלים 1995, עמ' 185–184; הנ"ל, **לודז': אחרון הגטאות בפולין**, ירושלים תשס"ה, עמ' 538; 'ביהם רחל – פתק שכתבה בדרך בין גטו לודז' לאושוויץ 1944', אוספים 12389 ר"מ, **ארכיון בית לוחמי הגטאות**. משימה זו הונצחה בשיר 'לאן נוסעות הרכבות' מאת חיים גורי.

²⁹ רוז'קה קורצ'אק, **להבות באפר**, מרחביה 1946, עמ' מח.

³⁰ צוקרמן (לעיל, הערה 1), עמ' 98.

מכריע, אם לא נוספו עליהם תנאים מתאימים להופעה חיצונית מוצלחת.³¹ עיקר ההופעה אפוא לא היה דווקא תווי הפנים הדומים לתווי פנים אריים ושיער בהיר אלא המבט: לא די היה לצבוע את השיער לצהוב אם עיניהן הביעו עצב, געגועים ודאגה. ויטקה קובנר (קמפנר), לוחמת גטו וילנה (פפ"או) ופרטיזנית (1920–2012), הסבירה גם היא שעיקר ההתחזות התגלם במחוות ובמימיקה: צורת ההליכה, הסבירה, הייתה חשובה אף יותר מן המראה הארי.³²

על כן עוד תנאי למילוי התפקיד היה היכולת להתחזות לפולנייה, כפי שידעה לעשות הלה שיפר-רופאיזון (1921–2017), חברת תנועת עקיבא, הקשרית שהבריחה את כלי נשק לידי המחתרת בקרקוב. היא התחזתה לפולנייה צעירה, 'כובשת לבבות ומרוצה מעצמה', כתבה עליה דוידזון, 'בני לווייתה המקריים ודאי לא עלה על לבם, כי הלה מעבירה נשק'.³³ אחרי שקשרה את האקדחים מתחת לבגדיה ואת חומר הנפץ הטמינה בתיק הנסיעות שלה, מתחת לכביסה מלוכלכת, הסתירה גם את החששות: 'למרות פחדי וכאב הבטן שקיבלתי מרוב פחד, עברה הדרך בשלום'. בזכות הצלחתה במשימה צורפה רשמית למחתרת. אז, ציינה, 'הפכתי לאישיות חשובה ביותר: הצלחתי להביא את הנשק הנכסף'.³⁴

כושר ההתחזות הועמד כל העת למבחן. פולמן-רבן סיפרה כיצד יצאה מהגטו עם פרומקה פלוטניצקה (1914–1943), חברת תנועת דרור וקשרית הארגון היהודי הלוחם,³⁵ ומה קרה כשנטפלו אליהן כמה גברים:

רצו כסף והתחילו לצעוק בקול רם 'הודיות!' ברחוב פולני, תארי לך. עוד רגע מישהו יעבור, אנחנו אבודות. ואני, לא יודעת מה קרה לי, [...] התחלתי לצעוק עליהם בקולי קולות, לקלל אותם, כאילו אני

³¹ גוסטה דוידזון, **יומנה של יוסטינה**, תל אביב 1953, עמ' 21–22.

³² ויטקה קובנר בשיחות איתי, עין החורש, אוגוסט 2004; וראו: יגאל וילפנד (עורך), **ויטקה לוחמת לחיים: ויטקה קמפנר-קובנר 1920–2012**, תל אביב 2013.

³³ דוידזון (לעיל, הערה 31), עמ' 39–40.

³⁴ רופאיזון-שיפר (לעיל, הערה 13), עמ' 57–59.

³⁵ ברוניה קליבנסקי, 'פלוטניצקה, פרומקה', ישראל גוטמן (עורך), **האנציקלופדיה של השואה**, ד, ירושלים 1990, עמ' 976.

פולנייה, לא זוכרת איפה למדתי את הקללות. אני לא יודעת אפילו. קיללתי אותם. יש קללות כאלה מאוד גסות, פולניות, והם נרתעו, קיבלו ספק והסתלקו. גם אנחנו הסתלקנו. אבל זה רגע שיכול היה להיות אחרת.³⁶

היא לא ראתה בזה גילוי תושייה, ודאי לא גבורה, אלא גילוי של 'חוצפת נעורים', ונימקה זאת בגילה הצעיר: בפרוץ המלחמה הייתה כבת 15. 'לא הלכתי על קידוש השם, לא הרגשתי שאני מקריבה את עצמי', כתבה לימים; מעבר לאידאולוגיה ולנאמנות העמוקה לתנועה היה בזה 'רצון להוכיח את עצמי כלפי עצמי: הנה גם אני, חווקה הילדה הקטנה מהבית, יכולה'.³⁷ יש בכך ביטוי לאופן שבו תיארו קשריות את פועלן ותפקידיהן, לרבות פעולות שהיו כרוכות בסכנה גדולה. בעיניהן היה מילוי המשימות דבר מובן מאליו, ומילוי משימה היה בעל משמעות אישית או נוגע למעגל הקרוב – החברים והחברות בתנועה ובמחתרת, שאליהם הן נשאו את עיניהן – ולא דווקא קולקטיבית, אף לא לאומית. מזיכרונותיה של פולמן-רבן ברור כי במידה רבה הייתה שעת מלחמה הזדמנות להוכיח יכולות שלא יכלו להפגין בימים רגילים והיה בהן ממד הרפתקני.

הסוואה מוצלחת כרכה התמודדות עם אוכלוסייה פולנית ואף עם ניסיונות חיזור מצד גרמנים. "סליחה גבירתי, הגידי-נא לי, האם חברתך זו קאתולית?" – שואלת אותי אחת מבעלות-הבית בעוברי בחדרה, סיפרה חייקה גרוסמן (1919–1996), חברת הנהגת השומר הצעיר, קשרית בפולין ובליטא, מראשי המרד בביאליסטוק ופרטיזנית:³⁸

לבי מתפעם בחוזקה, רק לא להסמיק! רציתי לצחוק בקול רם, על החשד המוזר, אך עד היום לא אדע אם באמת נתגלגל הצחוק הנדרש, צחוק חסר חשש ודאגה, או שפלטתי איזו צנחה היסטורית. על כל פנים, העניין נסתיים כפי שנסתיים בטוב. כן, כן, הירהרתי

³⁶ שיחה עם חווקה פולמן-רבן (לעיל, הערה 26).

³⁷ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13), עמ' 72.

³⁸ בארץ כיהנה בתפקיד ראש המועצה האזורית געתון והייתה חברת כנסת (1969–1981), 1984–1988). ישראל גוטמן, 'חייקה גרוסמן', האנציקלופדיה של השואה, ב, ירושלים 1990, עמ' 282. לביוגרפיה ראו: זיוה שלו, חייקה, תל אביב 2005.

בלבי, מימך לא הצטיינת בכשרון של שחקן, והרי זה-שבועות משחקת את תפקיד כה קשה.³⁹

על התנסות דומה סיפרה פולמן-רבן: באביב 1942 יצאה עם פרומקה פלוטניצקה מגטו ורשה. הנסיעה ברכבת התמשכה, הן חשו שעוררו חשד והחליטו למצוא מקום ללון בדרך ליעד. בבית המלון שאלו הגיעו ניהלו דין ודברים עם פקידת הקבלה ואחרי כן במהלך חיפוש בחדרן:

אנו רושמות את שמותינו בכרטיסי-הרישום. בעלת המלון מצטדקת: בזמנים אלה, ובפרט היום, מוכרחה אני לשמור על כל פורמליות. הגבירות הלא יודעות – מחפשים יהודים אפילו אצלנו, הפולנים. הן לגבירות זה אינו נוגע, כן? – והיא מסתכלת בנו בעינים בולשות. אני צוחקת בקול רם: וכי מה עולה בדעתך, גבירתי! [...] בין-רגע נוצר סיפור. באנו לדודה, לכפר, והתעכבנו, כי בדרך לא השגנו קשר. מקשיבים, נימוקי מעוררים פקפוקים, יש לי רק תעודת-לידה ואישור על גבי הצילום. תעודת הזהות עדיין אינה מוכנה. נבדוק זאת. אני עונה אמן אחריהם: בזמננו יש להיזהר. כל כך הרבה יהודים משוטטים, מתחמקים. מדברת אני בנימה של התרעמות. ואחר כך – חיוך ידודותי, עגבני. כן, אף זאת אני כבר יודעת!⁴⁰

הזהות החדשה נטמעה בה עד כדי כך שחשה כי 'לא אני המדברת, מישהו אחר בוקע מגרוני'.⁴¹ כעבור שנים גילתה:

הרגלתי את עצמי לשגר חיוך לעברו של מבקר הרכבת, ואפילו לעברם של גרמנים. [...] כאשר השיחות בין נוסעי הרכבת הפולנים גלשו לדיבורים על יהודים, הייתי נאלצת להיות מעורבת בשיחות הללו. ואומר: לא דיברתי על היהודים בלשון נייטרלית, השתמשתי בביטויים בוטים.⁴²

³⁹ חייקה גרוסמן, **אנשי המחתרת**, מרחביה 1950, עמ' 28.

⁴⁰ חוה פולמן, 'קשרים בדרכים', יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, תל אביב 1954, עמ' 41-42.

⁴¹ שם, עמ' 42.

⁴² פולמן-רבן (לעיל, הערה 13) עמ' 73.

פרומקה פלוטניצקה (1914–1943)

באדיבות מוזיאון בית לוחמי הגטאות, ארכיון התצלומים

בסוף 1942 יצאה שרה (סויקה) ארליכמן, חברת גורדוניה, לבנדין ולסוסנוביץ כדי להכין את החברים להגנה ולהבריח נשק. עם יציאתה מגטו ורשה בשעת צהריים היה עליה להמתין לרכבת לצ'נסטוחוב שהייתה צפויה להגיע בשבע בערב. 'הרחוב מלא חיילים גרמנים. נראה שנשאתי חן בעיני אחד מהם, כי הייתי "בלונדינית מקסימה"', סיפרה. גרמני אחד פתח עימה בשיחה:

רוצה אני לצחוק. אני מתארת לעצמי כיצד אספר לחברים לאחר שובי על 'ההצלחה' שנחלתי. הגרמני מטייל אתי כשתי שעות. אני עושה זאת ברצון, כי בחברת הגרמני איני חוששת להתנפלות פולנים העורכים ציד על יהודי. אנו נפרדים וקובעים פגישה ב-9 בערב. מובן, שאני מבטיחה לו לבוא.⁴³

⁴³ שרה ארליכמן, **בידי טמאים: מכתבים לאחות מעמק הבכא**, תל אביב תש"ו, עמ' 95–103. ראו גם: הנ"ל, 'בשליחות לבאנדין', יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, תל אביב 1954, עמ' 344–349. כשהגיעה

קשה מכול הייתה הבדידות. 'בצאתי לדרך נמצאתי מוקפת בזרים, בלי שום קשר לאדם קרוב, ידידותי. הייתי אפילו מבודדת מעצמי', כתבה חווקה פולמן-רבן.⁴⁴ דברים ברוח דומה כתבה חייקה גרוסמן: 'באותם ימים היו לי שתי זהויות, שני שמות'.⁴⁵

ביסוד ההצלחה בתפקיד קשרית עמדה היכולת להפוך נחיתות ליתרון באמצעות הדגשת מרכיבים נשיים מסורתיים, אם בחזות החיצונית ואם בתכונות האופי. זה היה כלי הנשק העיקרי של נשים שלרוב הבריחו אקדח או רימון אך לא הפעילו אותם אלא את מראן החיצוני וקסמן האישי, לרבות כשנאלצו להתקרב אל גברים פולנים או גרמנים.⁴⁶ הנורמות והסטראוטיפים המקובלים הפכו אז ליתרון בזמן פעילותן בשטח: אחיזה בנשק והשתתפות בקרב אינם תפקיד מסורתי של אישה. בהשוואה לגברים הן עוררו אמון רב וחשד מועט, והיה להן קל יותר לעבור מחסום. היו גם אפשרויות לשאת נשק על הגוף: 'רימון אפשר לתפור בתוך התחתונים, איפה שיש לנו מקום', הסבירה חווקה פולמן-רבן, 'אז נסענו, ולפרומקה היה בין הרגליים רימון, ואנחנו בחשמלית. וככה את יודעת שאת צריכה לחייך, ולא יודעת מי מאתנו אמרה, מה יהיה אם יהיה איזה ג'נטלמן שיגיד לנו לשבת?'⁴⁷ סיפור דומה סיפרה צביה לובטקין על טמה שניידרמן (1917–1943), קשרית מתנועת דרור בפולין ובלטיא.⁴⁸ היא החביאה רימוני יד בתחתונים והתפנה לה מקום ישיבה ברכבת, אך 'למזלה הצליחה להסיח את דעת הנוסעים ויצאה מן המיצר בשלום'.⁴⁹

לצ'נסטוחוב נפלה לידי הגסטפו. חבריה הניחו שהיא מתה, ושמה אפילו נוסף לרשימת החברים שנפלו שנשלחה בנובמבר 1943 מוורשה ללונדון וכמעט נכנס לרשימת הנופלים בספר **חורבן ומרד של יהודי וארשה**. רגע לפני ההדפסה נודע שהיא חייטה בזהות שאולה במנזר ואחר כך כאחות פולנייה במחנות בגרמניה. אחרי המלחמה הגיעה לפרז. המכתבים שכתבה לאחותה בארץ קובצו והופיעו בספר.

⁴⁴ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13), עמ' 54.

⁴⁵ חייקה גרוסמן, 'כמעט וידי', **ילקוט מורשת**, סט (2000), עמ' 121.

⁴⁶ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13), עמ' 64–65; יוסף קרמיש, 'הלוחמת היהודית במרד גיטו ורשה', **דבר**, 29.4.1954, עמ' 2.

⁴⁷ שיחה עם חווקה פולמן-רבן (לעיל, הערה 26).

⁴⁸ מלך ניישטט (מלקט ועורך), 'שניידרמן, תאמה', **חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות**, תל אביב 1947, עמ' 476. עוד ראו שימשי (לעיל, הערה 2).

⁴⁹ שיחה עם חווקה פולמן-רבן (לעיל, הערה 26); לובטקין (לעיל, הערה 24), עמ' 57.

מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני הוסיף על החזות החיצונית ועל כושר ההתחזות עוד מרכיב שהפך את תפקיד הקשר במחתרת לתפקיד אולטימטיבי לנשים: הגוף, שיהדותן לא סומנה בו. במילותיו של יצחק צוקרמן: 'הייתי גבר, מספיק שיתעורר חשד, כדי שיורידו לי את המכנסיים ויווכחו לדעת שאני 'יצחק בן-אברהם'⁵⁰. גוף האישה, שבשדה קרב עלול להיות מכשול בשל נחיתותו הפיזית, הפך בבת אחת לחזק ומועיל מגוף של גבר. כך קרה שלמשימות בחזית הלוחמה בגטאות לא נדרש כוח פיזי דווקא אלא כוח נפשי. 'לגברים יותר קשה', סיפרה רניה הרשקוביץ:

כל אי-זהירות עלולה להכשילם. יש שחושדים הגרמנים באיזה גבר כי יהודי הנהו, והרי הם מכניסים אותו בעד השער הראשון המזדמן להם ומצווים עליו לשלשל את מכנסיו. [...] בכך [כך!] נמצאו רופאים שהמציאו ניתוח, שלאחריו אין להכיר עוד במילה. 10,000 זהובים היו מקבלים בשכר ניתוח כזה. פעמים הרבה נעשה הניתוח בלי התוצאות הרצויות. והיו גם מקרים רבים של הרעלת דם ומיתה.⁵¹

פרדקה מזיא (1922–1994), חברת מחתרת וקשרית בסוסנוביץ, תיווכה בין צעירים יהודים לרופא פולני כדי לארגן ניתוח כזה: 'כעבור יומיים מסר שהוא מוכן לניתוח אחד ויחיד. הבטחתי למסור את תשובתו לשולחי. את הז'סטטה שלו ניצלנו'.⁵² לפי לינור ויצמן, יותר משני שלישים מהיהודים שעברו מהגטו לצד הארי היו נשים. לטענתה, ההשפעה של ברית המילה חרגה מהתחום הפיזי; סימון היהדות בגופם השפיע על ביטחונם העצמי של הגברים, ועל כן מלכתחילה חששו יותר לעזוב את הגטו. לעומתם, נשים האמינו יותר בהצלחתן, ניסו ולעיתים קרובות הצליחו לצאת. עוד הסבר טמון בכישוריהן החברתיים של נשים: נשים חונכו להקדיש תשומת לב לזולת ולגלות אמפתיה, וכך היו מסוגלות להשתלב ביתר קלות בסביבה חדשה.⁵³ גם אלו משתקפים ביתרונות הנשים בתפקיד הקישור במחתרת.

⁵⁰ צוקרמן (לעיל, הערה 1), עמ' 99.

⁵¹ הרשקוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 31–32.

⁵² פרידה מזיא, **רעים בסער**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 128–129.

⁵³ Lenore J. Weitzman, 'Living on the Aryan Side in Poland', *Women in the Holocaust*, New Haven 1998, pp. 203–204

בסופו של דבר לא ביטא קידום הנשים במחתרות בגטאות לקו הראשון שינוי בתפיסה ביחס למקומן של נשים. הן הוצבו למשימות האלה לא משום ההערכה שהן מסוגלות לבצע אותן אלא מפני שסיכוייהן להצליח היו גבוהים מסיכויי הגברים. זה לא היה שינוי באשר לחלוקת התפקידים המסורתית בין נשים לגברים אלא שינוי בשדה הקרב המסורתי, שהיה לרחובות וסמטאות, קרונות רכבת ותחנותיה, ושינוי באשר לכלי הנשק, שלא היו בהכרח אקדח ורימון אלא מראה חיצוני ומחוות, ושינויים אלו הרחיבו את שדה הפעולה של המחתרת.

אשר על כן היה למין ולמגדר מקום מרכזי ביותר באיוש תפקיד הקישור בידי נשים. כך אירע שמציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני הפכה על ראשו תפקיד שבימים רגילים נחשב לא קרבי, כוח עזר, תומך לחימה; הקשריות, בתמיכת גברים או בעל כורחם, היו קרביות לעילא. כל זה עמד גם ביסוד ההוקרה שגילו כלפיהן בארץ, בין שנתפסו ונרצחו ובין שנשארו בחיים.

'פרומקה גדולה יותר': יחסו של הציבור בארץ לפועלן של הקשריות בימי השואה

בארץ אומצו לחיק היישוב הקשריות במחתרות הגטו והופגנה כלפיהן הוקרה. 'התקבלתי בזרועות פתוחות בקיבוץ-המאוחד ועל ידי שליחים לשעבר ומפקדים בפלמ"ח. העניקו לי כבוד השמור ללוחמת מ"שם", כתבה חווקה פולמן-רבן. הפגישות היו מרגשות, במיוחד זו עם המפקד יגאל אלון: 'הייתי ממש מהופנטת כשהוא, כאן, בארץ ישראל, לחץ את ידי בחום – בחור יפה, זוהר, כזה כפי שתיארתי לעצמי את הצבר ה"גזעני"'.⁵⁴ הערכה זו הייתה במסגרת גבולות המגדר, בהדגשת חברותן במחתרת כאפיזודה חולפת, נחלת העבר. 'רצה הגורל המשונה ותקופת האסון היהודי היתה לתקופת עליה וגבורה לנערה היהודית', נכתב בדבר הפועלת ברשימה על הספר **בנדודים ובמחתרת**.⁵⁵

המצב החדש אפשר לנשים בימי השואה למלא משימות חדשות, הסביר ד"ר מרק דבורז'צקי (1908–1975), רופא בגטו וילנה, ובארץ מראשוני החוקרים

⁵⁴ צביקה דרור (עורך), **קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום**, לוחמי הגטאות 2005, עמ' 17.

⁵⁵ רבקה גורפיין, 'עם "בנדודים ובמחתרת" לרניה', **דבר הפועלת**, יא, 4–5 (20.6.1945), עמ'

את תולדות השואה. במאמר בדבר סיפר כיצד 'הופיעה בהני של הגטו הדמות, החדשה בתכלית, של הקשרת היהודית', והעריך: 'חוקר דברי-הימים יציין את העובדה, שהאשה העבריה נטלה חלק אקטיבי בתנועת ההתנגדות, שהיה גדול במידה רבה מחלקה האקטיבי של האשה בעסקי הציבור היהודים בימים כתקונם'.⁵⁶ ההיסטוריון ד"ר יוסף קרמיש (1907–2005), מראשוני יד ושם ומנהל הארכיון בו, תיאר כיצד 'הופיעה במציאות החדשה של הגטו דמות חדשה של המקשרת, שהצטיינה באומץ לב למופת ובהעזת גבורים'.⁵⁷

גילויי גבורתן של הקשריות נשזרו בהוקרה הכללית כלפי המחותרות בגטאות ומעשי המרד. משימות הקישור זהו עם נשים עד כדי כך ששמותיהן הפרטיים הפכו שם נרדף לתפקיד והן הוצגו בתור 'הפרומקות, הליונקות והטימות',⁵⁸ כשמות שלוש קשריות שנתפסו ונרצחו: פרומקה פלוטניצקה, לונקה קוז'ברודסקה וטמה שניידרמן. 'מה דלוננו בלי אותן אלפי החנקות, האסתר'קות, המירות והרחלות – אשר את מיטב ימי נעוריהן, כל כוחותיהן ומסירותן, ולבסוף גם את חייהן העלו קרבן על מזבח כבודו של העם היהודי', נכתב ב-1956 במדור הנשים של **על המשמר**.⁵⁹ נוהג זה רווח בידיעות ובכתבות על לוחמת נשים בגטאות שפורסמו בביטאוני הפועלים כדוגמת **דבר**, **על המשמר**, **למרחב** ו**דבר הפועלת**, וגם בביטאון הימין חרות, בפרסום רשימה מאת פלה פינקלשטיין, קשרית אצ"י (ארגון צבאי יהודי), המחותרת הרוויזיוניסטית בגטו ורשה.⁶⁰ אחרי המלחמה התגבש בקיבוץ יגור גרעין לקיבוץ שעתיד להיקרא לוחמי הגטאות, שנקרא הגרעין על שם פרומקה.⁶¹ שמה של קשרית זו היה שם קוד לגילוי גבורה בשואה: 'מי מפרק זה של ההיסטוריה גדול יותר – אנחנו או פרומקה?' שאל בישיבת מזכירות מפא"י יוסף שפרינצק, לימים יו"ר הכנסת, והכריע: 'פרומקה גדולה יותר'.⁶²

⁵⁶ מרק דבורז'צקי, 'האשה בתנועת ההתנגדות', **דבר**, 22.4.1952, עמ' 2.

⁵⁷ קרמיש (לעיל, הערה 46).

⁵⁸ דבורז'צקי (לעיל, הערה 56).

⁵⁹ נחמה גינוסר, 'לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה', **על המשמר**, 9.4.1956, עמ' 2.

⁶⁰ פלה פ', 'בחשכת אושוויץ הבהיקו מצות צחורות', **חרות**, 24.4.1962, עמ' 4.

⁶¹ דרור (לעיל, הערה 54), עמ' 15.

⁶² יוסף שפרינצק, דברים בישיבת מזכירות מפא"י, 15 בדצמבר 1943, דינה פורת, יחיעם ויץ (עורכים), **בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1945**, ירושלים 2002, עמ' 311.

השימוש בשם פרטי בלבד היה שמור להצגתן של נשים בלבד: לרוב הוצגו גברים בשמות משפחה או בכינוי מחתרתי, כדוגמת כינויו של יצחק צוקרמן, אנטק. באפריל 1946, בטקס הנחת אבן הפינה למצבת זיכרון למרד גטו ורשה, דיבר יצחק צוקרמן על החמושים היהודים: 'נרכין ראש בפני הלוחמים, בפני האנילביצים, הטננבויםים, הרוזנפלדים, הקלפפשיים, הברלינסקים, הרוטבליטים, הגלרים, המאירוביצי'ם – בפני הנוער היהודי הלוחם'.⁶³ גם חייקה גרוסמן נהגה כך: בנאום שנשא בקיבוץ יד מרדכי דיברה על 'מרדכי אנילביץ, טוסיה ויוסף קפלן, פרומקה ומרדכי טננבוים', וכחודשיים לפני כן, בעצרת מחאה נגד חימוש גרמניה, דיברה על 'טוסיה ופרומקה',⁶⁴ וכיוונה לטוסיה אלטמן ולפרומקה פלוטניצקה, אם כנשים פרטיות ואם כסמל. לשון דומה נקטה בנאום בטקס הממלכתי בהר הזיכרון בשנת העשרים למדינת ישראל.⁶⁵ נוהג זה רווח גם בפרסומי ספרים: על **בנדודים ובמחתרת** הייתה חתומה המחברת בשמה הפרטי בלבד, רניה. נוהג זה נפוץ גם בפרסומים מאוחרים לתיעוד המאבק בגטאות⁶⁶ ואף חלחל לספרות המחקר.⁶⁷

שם פרטי שימש להנצחת קשרית עוד בזמן המלחמה. לכשנודע שנתפסה בידי הגסטפו ונרצחה בפונאר הפכה לדמות מופת ליזה מאגון (1920–1943), קשרית במחתרת גטו וילנה. משימתה האחרונה הייתה להזהיר את היהודים בגטו אושמינה שעומדת להתקיים אקציה. היא נתפסה ונרצחה ב-17 בפברואר 1943. בזמן מאסרה הצליחה לשגר פתק למפקד אבא קובנר. הפתק לימד על שלוות רוחה של הלוחמת, שידעה כי היא עומדת למות בלי להסגיר את חבריה. בשלושים למותה קראו חבריה למחתרת על שמה כלי נשק

⁶³ יצחק צוקרמן, 'נרכין ראש בפני הלוחמים', **ספר דור**, עין חרוד 1947, עמ' 511.

⁶⁴ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1955, תיק נאומים ועצרות ביד מרדכי 1955–1993, תיק (1) 10.69-95, ארכיון גרוסמן; 'לוחמות הגיטאות צ. לובטקין וח. גרוסמן קוראות למחאה נגד חידוש ה"ווהרמאכט"', **למרחב**, 6.3.1955, עמ' 4.

⁶⁵ 'גיבורי יד-מרדכי וקיבוץ לוחמי-הגיטאות מתיחדים עם זכר גיבורי מרד גטו ורשה', **דבר**, 20.4.1950, עמ' 2.

⁶⁶ דני דור (עורך), **גיבורים ונואשים: 60 שנה למרד גטו ורשה**, לוחמי הגטאות 2003, עמ' 111–117.

⁶⁷ למשל: נעימה ברזל, **עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית**, ירושלים 1998; דינה פורת, **מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר**, תל אביב וירושלים, 2000; שימשי (לעיל, הערה 2), עמ' 129–155.

אוטומטי שהשיגו וקבעו שסיסמת הגיוס שלהם תהיה 'ליזה קוראה'.⁶⁸ במאמר בעיתון **משמר** מ-1949 ציינה חייקה גרוסמן את גבורתה: בעודה מעונה למוות היא 'קוראת למלחמה לחופש, לחיים'.⁶⁹ רוז'קה קורצ'אק מצאה בפתקה שכתבה בזמן המאסר הד לפתקה שכתב החייל אורי אילן, בן קיבוץ גן שמואל של השומר הצעיר, בכלא דמשק ב-1954. שניהם ביטאו להבנתה את שיא הטוהר והנאמנות – לחוליה הלוחמת, לעם.⁷⁰ ההקבלה בין הקשרית בגטו לבין חייל צבא ההגנה לישראל העצימה את גבורתה של ליזה מאגון וטענה במשמעות לאומית את תפקידה במחתרת.

ליזה מאגון (1920–1943)

באדיבות מוזיאון בית לוחמי הגטאות, ארכיון התצלומים

⁶⁸ קורצ'אק (לעיל, הערה 29), עמ' קנז; רוז'קה קורצ'אק, 'וילנה וסביבותיה: נשק ללוחמי הפ.פ.א.', מרדכי גפן (עורך), **ספר הפרטיזנים היהודים**, א, מרחביה 1958, עמ' 29; 'לחברה: ליזה מאגון', **על המשמר**, 9.4.1956, עמ' 2.

⁶⁹ חייקה גרוסמן, 'למען כבוד העם וחייו', **משמר**, 19.4.1949, עמ' 3.

⁷⁰ רוז'קה קורצ'אק, 'תעודות ועדויות: דפי הגבורה האלמונית', **הדים**, 51 (אוקטובר 1956), עמ' 106–107.

בקרבת עדויות הניצולים והניצולות במשפט אייכמן הייתה לקשריות נוכחות בולטת. מעשרים ושתיים הנשים שהעידו בו, כחמישית מכלל העדים, שלוש היו חברות מחתרת ומילאו בה תפקידי קישור: רבקה קופר (1920–2007), קשרית בקרוב, סיפרה גם על תקופת מאסרה באושוויץ; הלה שיפר-רופאיזן סיפרה על פעולותיה כקשרית אי"ל; פרדקה מזיא סיפרה על המחתרת בסוסנוביץ ועל הפעולות להשגת נשק באמצעות המחתרת הפולנית.⁷¹ סיפורים על קשריות הושמעו גם בעדויות אחרות: יצחק צוקרמן סיפר על לונקה קוזי'ברודסקה; אבא קובנר סיפר על ליזה מאגון.⁷² בספרו על המשפט, בפרק בנושא הלחימה בגטאות, הזכיר התובע גדעון האוזנר את הנשים שקיימו 'קשר רצוף בין הגטאות', שילב ציטוטים מעדות הקשרית שיפר-רופאיזן ומיומנה של יוסטינה, שתיארה את גבורתן, וציין: 'הנערות היהודיות עיצבו דמות חדשה של גיבורה יהודיה'.⁷³ בכך הדהד טענות שכבר תועדו ונשמעו, שמקורן היה רשימתו של ההיסטוריון רינגלבלום מיום 19 במאי 1942, שבה קבע כי הקשריות 'הן נושא הראוי לעטו של סופר גדול' ותיאר את אומץ ליבן:

הן מקבלות על עצמן את השליחויות הקשות ביותר וממלאות אותן בלי להניד עפעף וללא צל של היסוס. יש צורך לנסוע לוילנה, לביאליסטוק, ללבוב ועוד, ולהבריח לשם פרסומים מחתרתיים, תיעוד, כסף – את הכל תעשנה כדבר טבעי ומובן. צריך להציל חברים מווילנה, מלובלין, מערים אחרות – הן מקבלות על עצמן את השליחות. שום מניעות ומכשולים אינם עומדים בפניהן. הן עושות את הדבר בפשטות, כאילו היה זה מקצוען [...] כמה פעמים ראו את המוות עין בעין? במה פעמים נעצרו? כמה פעמים נערכו אצלן חיפושים?⁷⁴

⁷¹ עדות רבקה קופר, ישיבה מס' 26, המשפט של אדולף אייכמן: רשומות היועץ המשפטי של ממשלת ישראל נגד אדולף אייכמן א, ירושלים 2013, עמ' 369–372; עדות הלה בת-שבע רופאיזן, שם, עמ' 372–373; עדות פרדקה מזיא, ישיבה מס' 27, שם, עמ' 378–382.

⁷² עדות יצחק צוקרמן, ישיבה מס' 25, שם, ירושלים 2013, עמ' 351; עדות אבא קובנר, ישיבה מס' 26, שם, עמ' 396.

⁷³ גדעון האוזנר, משפט אייכמן בירושלים, ירושלים ולוחמי הגטאות 2011, עמ' 211–212.

⁷⁴ רינגלבלום (לעיל, הערה 5), עמ' 365–366.

רשימתו זו, שצוטטה במלואה בספר **מלחמות הגיטאות** ובהזדמנויות אחרות,⁷⁵ הייתה בבחינת קול קורא להעמקת התיעוד ואף המחקר בנושא. בשנת 1950 קבע מרק דבורז'צקי: 'חקר תקופת-השואה-והמרי יגולל עוד לפנינו פרשה, שעדיין לא הרבו לחקור אותה ולספר אודותיה: איך התקיימו הקשרים בין גטו לגיטו – מגילת שליחי-מחתרת-הגיטאות',⁷⁶ ובמאמר מיום השנה התשיעי למרד גטו ורשה העריך:

חוקר דברי-הימים יציין את העובדה, שהאשה העבריה נטלה חלק אקטיבי ביותר בתנועת ההתנגדות, שהיה גדול במידה רבה מחלקה האקטיבי של האשה בעסקי הציבור בימים כתיקונים. הנערה העבריה היתה הראשונה בשליחות מגיטו לגיטו, בהברחת גבולות, בהעברת נשק. הפרומקות, הליונקות והטימות פעלו בכל הגיטאות, וכן גם ביערות ליטא, רוסיה-הלבנה, אוקראינה ופולין.⁷⁷

דבורז'צקי עמד על מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני ואפשרה לאישה לצאת לפעולות אלה: 'בגלל חזותה הארית, כי יכלה להתחפש כפולניה ולשוטט ברחובות ובדרכים – בתעודות אריות מזויפות', וציין את נחישותן של נשים להתנדב למשימה מסוכנת זו: 'הלכו מרצונן בשליחותן, והיו ממלאות את תפקידן כמעשה-אמנות, ובת-צחוק על שפתיהן'.⁷⁸ מבין השורות ברור שגם הוא היה ער לכך שמציאות החיים החדשה היא שאפשרה לנשים להילחם בקו ראשון ולא דווקא הבנה שנשים יכולות לבצע כל תפקיד ומשימה. 'באותן השעות הקשות', הבחין, 'נתגלתה אצל הנשים גישה פסיכית חדשה – דינאמיות של שואה'.⁷⁹

ההיסטוריון קרמיש עמד גם הוא על הפוטנציאל של מחקר בנושא. במאמר רחב היקף על הנשים בגטו ורשה שפורסם בעיתון **דבר** ב-1954 קבע כך: 'עוד לא נחקר כראוי פעלה של הלוחמת היהודיה כקשׁרת בעת הקרבות. הנערות

⁷⁵ עמנואל רינגלבלום, 'שליחות', יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, תל אביב 1954, עמ' 43.

⁷⁶ ד"ר מ' דבורז'צקי, 'שליחי הגיטאות', **אשמורת**, 12–13 (30.6.1950), עמ' 20–21.

⁷⁷ דבורז'צקי (לעיל, הערה 56).

⁷⁸ שם.

⁷⁹ שם.

הגיבורות ח'קה, פרומקה והאחרות – זה נושא המצפה לעטו של סופר-אמן. אלמוניות ועלומות-שם רשמו הנשים היהודיות גם בפרק זה דף של גבורה יהודית, הטעונה עדיין שיבוץ בתעודות וחקירה'.⁸⁰ במאמרו הסתמך גם על מקורות גרמניים, ובהם הדוחות של יירגן שטרופ, מפקד הכוחות הגרמניים שדיכאו את המרד וחסלו את הגטו. מאמר כזה לא היה ייחודי: לעיתים מצאו ביכורי מחקר השואה את דרכם לעיתונות היומית, לרוב לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה: ב-1953 הופיעו בעל המשמר שני מאמרים של קרמיש בנושא מרד גטו ורשה,⁸¹ ב-1957 פורסם בדבר מאמרו על מקומה של הארץ בתודעת תנועות הנוער בגטו ורשה, וכעבור כשנה הודפס מאמר באותו נושא בעל המשמר. ב-1958 כתב על הנשק של אי"ל, וב-1959 על חיסול גטו ורשה לפי מקורות גרמניים.⁸²

נראה שמאמרו של קרמיש על הנשים זכה לעניין מיוחד: כעבור כשנתיים פורסם בגשר, כתב עת של הקונגרס היהודי העולמי,⁸³ ב-1959 הופיע בהבוקר, ביטאון הציונים הכלליים.⁸⁴ על רקע זה מותר להניח שהמוטיבציה של התובע במשפט אייכמן להנכיח את פועלן של הקשריות במחותרת בפרשת השואה כפי שהושמעה במהלך משפט זה הייתה בבחינת היענות לרשימה של רינגלבלום, שציטט גם הוא בספרו על המשפט.⁸⁵ אף על פי כן לא היה סיפור הקשריות ידוע דיו בקרב הציבור בישראל. ברשימותיו בעיתון למרחב, 'מול תא הזכוכית', התפעם המשורר ואיש הרוח חיים גורי מגבורת הקשריות ש'טרם נכתב סיפורן'.⁸⁶

⁸⁰ קרמיש (לעיל, הערה 46).

⁸¹ יוסף קרמיש, 'המרד בגטו ווארשה', על המשמר, 10.4.1953, עמ' 3; ה'נ"ל, 'לחקר המרד בגטו ווארשה', על המשמר, 12.4.1953, עמ' 2.

⁸² ה'נ"ל, 'ארץ-ישראל באור של גטו ווארשה', דבר, 28.4.1957, עמ' 2; ה'נ"ל, 'נשק המגן', דבר, 18.4.1958, עמ' 2; ה'נ"ל, 'עתונות המחותרת כמקור היסטורי', על המשמר, 18.4.1958, עמ' 7; ה'נ"ל, 'איך חוסל גטו ווארשה', דבר, 5.5.1959, עמ' 2; ה'נ"ל, 'הכנות אחרונות', על המשמר, 5.5.1959, עמ' 3. זה היה לקראת הוצאת ספר ובו דוחות שטרופ, ראו: מרד גטו ווארשה בעיני האויב: הד"חות של מפקד גטו ווארשה הגנרל יורגן שטרופ, מבוא והערות מאת יוסף קרמיש, ירושלים 1959.

⁸³ ה'נ"ל, 'האשה היהודיה במרד גטו ורשה', גשר, 2 (1956), עמ' 53–58.

⁸⁴ ה'נ"ל, 'האשה היהודיה בתקופת השואה', הבוקר, 5.5.1959, עמ' 2.

⁸⁵ האוזנר (לעיל, הערה 73), עמ' 211.

⁸⁶ חיים גורי, מול תא הזכוכית, ישראל 2001, עמ' 48.

אכן, הסיפורים על הקשריות במחתרת הושמעו ונשמעו בארץ, אך תמיד כחלק מפרשה, והן דמויות משנה בעלילה רבת הוד. לחיה לזר (1924–2003), פרטיזנית ביערות וילנה שהייתה בעת ההיא כתבת ביטאון **חרות**, היה הסבר: סיפוריהן לא היו ידועים דיים. הסיבה: סיפוריהן נועזים כל כך עד שנשקפה סכנה שלא יאמינו כי אכן התרחשו, ולכן מי מהן שנשארו בחיים נמנעו מלספר אותם במלואם. 'ראוי סיפורן של נערות אלו לעטו של סופר גדול ולמקום כבוד בפנתיאון הגבורה היהודית', כתבה והדהדה גם היא את מילותיו של ההיסטוריון רינגלבלום מ-1942, 'אך סיפורן מעולם לא סופר עד תום וספק אם אי פעם ייחשף במלואו, כי מעטות מהן נותרו בחיים. רובן מצאו מותן במרתפי העינויים של הגיסטפו. ספורות ניצלו מגורל חברותיהן, ואולי מעדיפות לנצור את זכרונותיהן בלבן, מחשש שסיפורן יישמע דמיוני מכדי להתקבל על דעתן של הבריות'.⁸⁷ בכך קלעה לקושי מתודולוגי שיש להתמודד עימו במהלך מחקר היסטורי על תולדות הנשים בשואה ועל השואה בכלל: לא תמיד נותרה מי שתספר, ומי שנשארה בחיים לא תמיד ששה לזאת, לעיתים מפני שלא סברה שסיפורה ראוי לפרסום; במקרה של הקשריות, לעיתים משום צניעות וענווה שהיו עלולות לגרום לצמצום והמעטה מחלקן החשוב בסיפור הכללי.⁸⁸

'את כולן ידעתי': נשים מספרות על הקשריות

פועלן של נשים שהיו קשריות במחתרת בימי השואה נשמע בארץ בעיקר מפי נשים. הן סיפרו עליהן בעל פה והעלו את קורותיהן על הכתב כחלק מסיפור המחתרת. עם אלו נמנו הופעותיה הציבוריות של רוז'קה קורצ'אק וספרה **להבות באפר** (1946), ספרה של חייקה גרוסמן **אנשי המחתרת** (1950), שבו תיארה את מאבקם של חברי השומר הצעיר בימי מלחמת העולם השנייה, ועדותה של צביה לובטקין בוועידת יגור (1946),⁸⁹ שפורסמה גם בכתב בכמה מקומות ולימים נכללה בספר **בימי כליון ומרד** (1979).⁹⁰ בשנת

⁸⁷ חיה לזר, **פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים**, לח, יב 1, 86 (פברואר 2004), עמ' 59.

⁸⁸ למשל פולמן-רבן (לעיל, הערה 13), עמ' 7–9.

⁸⁹ לובטקין (לעיל, הערה 8).

⁹⁰ למשל: צביה לובטקין, 'כך הובל העם לטבח... דבר, 10.6.1946–19.6.1946, עמ' 2; צביה, 'חורבן גיטו ורשה', **אשמורת**, פסח תש"ז (3.4.1947), עמ' 4; יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, תל אביב תשי"ד, עמ'

תש"ה ראה אור **בנדודים ובמחתרת** מאת רניה קוקלקה הרשקוביץ, ובשנת תש"ו – הספר **בידי טמאים** של שרה ארליכמן; **יומנה של יוסטינה**, מאת גוסטה דוידזון מגטו קרקוב, הופיע לראשונה בתרגום לעברית ב-1953.

על רקע הדומיננטיות של ניצולות השואה בהשמעת סיפורי המחתרת בגטאות ניכרים הבדלים בין תוכן הדברים ואופני הצגתם לקהל בארץ בכלל ובין מה שבחרו לומר לקהל נשים בלבד. אומנם הסיפור היה דומה – פועלן של הקשריות היה כחלק מקבוצה, מחתרת לוחמת – אך מתקבל הרושם שלפני נשים הן דיברו אחרת. רוז'קה קורצ'אק, שהרבתה להופיע בציבור ונפגשה עם מנהיגי היישוב, התמקדה בהופעתה לפני חברות מועצת הפועלות בסיפורים על נשים בלבד ודיברה על חייקה גרוסמן, ויטקה קובנר, ליזה מאגון ואחרות. 'אני רציתי להיפגש אתכן כדי לספר לכן, דווקא לכן, מה היה מצבה ומה היתה דמותה של החברה בכל המאורעות הללו', פתחה. 'לא אספר לכן על הדברים הכלליים, שכבר סיפרתי אותם במקום אחר',⁹¹ והתכוונה לדברים שנשאה בכל מיני הזדמנויות, כמו בוועידת ההסתדרות. היא רצתה לספר לנשים על נשים בהנחה שסיפורים אלו יעניינו אותן יותר, ואולי גם משום החשיבות הגדולה שראתה בהשמעתם, וייתכן שלא היה סיפק בידה לספר כפי שרצתה בהופעותיה עד אז לפני קהל שרובו היה גברים. אולי גם הניחה שיש להפקיד סיפורי נשים, על השמעתם והנחלתם לדורות הבאים, בידי נשים בארץ.

בדבריה לפני הפועלות חזרה רוז'קה קורצ'אק והדגישה כי תפקודה של אישה במחתרת לא נפל מזה של גבר והבליטה את ביצועיהן של נשים שהצטיינו, אולי גם כדי ללמד על הפוטנציאל של נשים בחברה בכלל. בה בעת הדגימו תיאוריה את ענוותנותן: ראשקה מארקוביץ, קשרית בפפ"או (נהרגה בפברואר 1944), הייתה למופת במחתרת, אך בעיני עצמה היו משימותיה עניין מובן מאליו אם כי 'כל דבר שהיא עשתה היה מעשה גבורה. והיא לא הבינה כלל שזה מעשה גבורה'.⁹²

⁹¹ 'מדברי רוז'קה', **דבר הפועלת**, יא, 1–2 (27.2.1945), עמ' 8.

⁹² שם. דברים דומים כתב עליה הבית"רי חיים לזר (ליטאי), **חורבן ומרד**, תל אביב 1950, עמ' 301.

בדברים שנשאה לפני נשים היא הדגישה את הבדידות. היא לא התמקדה רק בעצם ההצלחה במשימה – העברת הנשק, הכסף או המידע ליעדם – אלא בתהליך. בכך הקנתה לתפקיד ממד הרואי שונה. בדידות של אישה לא אירעה מפני שנשארה בלא גבר – אב, בן זוג, מדריך בתנועה, מפקד חוליה – שיגן עליה, אלא מפני שנשארה בלי חברות. לאחר חיסול הגטו נשארה גרוסמן לבדה, סיפרה רוז'קה קורצ'אק, והיא ארגנה את הצעירות המעטות שנשארו בעיר.⁹³ לנוכח מקומן המסורתי כתלויות עוררה הערכה היוזמה להתארגנות בחבורת נשים. זה עולה בקנה אחד עם ממצאיה של שחורי במחקרה בנושא כתיבה אוטוביוגרפית של חברות מחתרת, שבה הייתה החברות בין הנשים אמצעי ראשון במעלה להתמודדות עם הבדידות וחיים בזהות בדויה.⁹⁴

בכתיבתן חזרו והדגישו נשים את המרכיבים הנשיים בדמותן של הקשריות. 'בקושי הסתגלתי לבחורה הענוגה הזאת', כתבה חייקה גרוסמן על טמה שניידרמן.

טמה שניידרמן (1917–1943)

באדיבות מוזיאון בית לוחמי הגטאות, ארכיון התצלומים

⁹³ 'מדברי רוז'קה' (לעיל, הערה 91), עמ' 9.

⁹⁴ שחורי (לעיל, הערה 7), עמ' 37.

תחילה הייתי סבורה שהיא תינוקת, תינוקת מפונקת, ואיננה מסוגלת להחזיק מעמד. [...] לאחר כמה ימים בושתי מפני מחשבות אלו. ראיתי שהיא קשת-עורף ותקיפה בדעתה, אמיצת-לב ונועזת, וככל שירבו המכשולים כך תרבה עזותה. פתע הבחנתי בעיניה התמות והענוגות, הפקוחות לרוחה, בשביב קטן שנדלק, נקודה אחת קטנטונת, סמויה ומוסוית היטב. היתה זו נקודת הכובד של ואפיה – אופי מעיז.⁹⁵

זה היה ביטוי אופייני לסיפורי לוחמות הגטו כפי שהושמעו בארץ, אז הוצגו השינויים בדמות לוחמת הגטו ככסות לנשיותן התמידית. בהתאם להצגה זו, אחרי המלחמה, אם מתו ואם נשארו בחיים, הובלטו סממניהן הנשיים. באפריל 1956, סמוך ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, הקדישה מערכת מדור הנשים של ביטאון **על המשמר** את המדור לנשים בשואה: ראשונות במעלה היו לוחמות הגטו, 'הנערות האלו, הרכות בשנים, אשר בעומסן על שכמן את משא כבודו של העם היהודי יחד עם חבריהן – היו למפקדות, לקשריות, למדריכות'.⁹⁶

ממרחק הזמן הסבירו קשריות כי מציאות החיים בגטו הפכה את הסממנים הנשיים למפתח להצלחה בביצוע המשימות. הן הסבירו כיצד היו למעלות הגוף הנשי והשתייכותן המגדרית, גם אם לא נקטו את המושגים האלה. בספרה סיפרה חווקה פולמן-רבן על עבודתה כמחנכת בבית לוחמי הגטאות: 'בני נוער נוהגים לשאול אותי מדוע לרוב מסופר על קשריות ולא קשרים-בחורים. ועלי להשיב. לבנות היה סיכוי גדול יותר לא ליפול בידי הגרמנים. גם בגלל זה שנשים פחות חשודות בפעילות בלתי לגאליות, אך הסיבה העיקרית היא כמובן, שקשה יותר להוכיח את יהדותן'.⁹⁷ רק בזכות נתונים אלו, הסבירה גם ויטקה קובנר, אפשרו הגברים במחתרת לנשים הזדמנות להוכיח את יכולותיהן ואף להצטיין.⁹⁸

⁹⁵ גרוסמן (לעיל, הערה 39), עמ' 26.

⁹⁶ גינוסר (לעיל, הערה 59).

⁹⁷ פולמן-רבן (לעיל, הערה 13).

⁹⁸ קובנר (לעיל, הערה 32).

דברים אלו כמעט לא הושמעו בציבור במפורש בשנים הראשונות אחרי השואה. 'במאבק הכללי של תנועת המחתרת היהודית עם הכובש הגרמני תפסה הנערה היהודית מקום מיוחד', אמרה צביה לובטקין במפגש עם חברות מועצת הפועלות. 'בגיטו, ביער, בצד ה"ארי" [...] שם היתה – ולעתים תכופות צעדה בין הראשונים. האם היה זה מקרה? סמל?⁹⁹ דומה שהשאלה נותרה תלויה באוויר; מותר להניח שהמאזינות ידעו כי נשים מסוגלות לגלות מידה רבה של אומץ לב ותעוזה ונכונות להקריב את חייהן למען אחרים, אך גם אם נאמרו דברים, הם לא תועדו. ואולם לפחות פעם אחת נשמעה קריאת תיגר ברורה: בדברים שנשאה בקיבוץ יגור ב-1943 אמה לוי (תלמי), פעילה בקיבוץ הארצי ולימים חברת כנסת (מפ"ם), היא דיברה על לוחמות בגטו ורשה. 'הלעולם הפורענות היא אשר תגלה את אשר צפון בקרב האשה?' שאלה.¹⁰⁰ התשובה הייתה חיובית.

עם זאת ייתכן שאפשר לזהות התרסה מסוימת בין השורות, אולי באופן לא מודע. לדוגמה, כשתיארה את פועלן של הקשריות נקטה צביה לובטקין בפעם הראשונה לשון זכר, ואחרי כן גילתה שהיה מדובר על נשים:

מי יקנה נשק אצל הגרמנים? מי יברח מעט דינאמיט דרך חומות הגטו? מי ילך, חגור אקדחים, דרך הגבול – אל 'הרייך' אל 'השטחים המזרחיים'? מי ידע למות עשר מיתות ביום ולחייך אל המות? מי יחוש ויחלק פקודות מהמרכז אל הנקודות, מחברים לחברים? פקודות – 'אל הנשק! לקרב!' הנה ניצבים לפני צלליהן, הנה אני רואה אותן בעיני רוחי – חיילים פשוטים, קשים, ללא רתיעה, ללא רחמים, מוכנים לכל קפיצה אל התהום. מירה, ריסייה, פראניה, טוסייה, אינקה, רבקה, לאה, חנצ'ה [...] ושורות שורות. את כולן ידעתי.¹⁰¹

אפשר לראות בזה תרגיל רטורי שבכווחו להעצים את פועלן של הקשריות: הצלחתן הייתה במרחב שבאופן מסורתי הן אינן שייכות אליו, והצטיינותן בו הגבירה את הוקרתן. בהקשר זה בחירתה לכנותן בשם פרטי בלבד הייתה

⁹⁹ צביה לובטקין, 'נערות במערכות הגיטו', **דבר הפועלת**, יב, 5–6 (26.6.1946), עמ' 63.

¹⁰⁰ אממה לוי, 'הם – ואנחנו', **דבר הפועלת**, ט (11.7.1943), עמ' 83.

¹⁰¹ לובטקין (לעיל, הערה 99).

בבחינת דרך להציג את הנשים בזכות עצמן, כאינדיבידואל ולא באמצעות השתייכות לגבר – אב או בן זוג.¹⁰²

סיכומו של דבר, בשנות החמישים, כשסיפרו קשריות את סיפוריהן, היה בזה ריחוק מסוים בעיקר מפני שכתבתן לא הייתה על עצמן אלא על הקבוצה שהשתייכו אליה – מחתרת, תנועה. חייקה גרוסמן כתבה:

הקשרית היתה לרוב בחורה צעירה, יפה, תמיד עייפה וחסרת שינה, אך מחייכת לסביבתה הארית. היא היתה אדיבה בקרון-הנסיעה, באוטו, בכל מקום-מיפגש עם אנשים, כשבלבה גואה וצורב הכאב על אבדן אבא, אמא, אחים או חבר שתפסו, שחיסלו, שאסרו, שגירשו. בארנקה נמצא אקדח קטן וניירות שונים, גלולת-רעל עטופה יפה. תמיד היתה נוסעת מגיטו לגיטו, מעיירה לעיירה, כשהיא מבריחה נשק, מעבירה עתונות, ידיעות.¹⁰³

בעצם זה היה גם הסיפור שלה. כעבור שנים ניסחה אותו בגוף ראשון בכתביה האחרונים, שלא השלימה.¹⁰⁴ המוטיבציה להעמיק חקור ניכרת בהם: 'הייתי רוצה לספר את סיפורי מבפנים. לא על אותן התרחשויות מוכרות אותן חייתי ובהן פעלתי, אלא איך הלכה הנשמה לאיבוד במערבולת האירועים. המכניזם פעל כמובן, אך מה קרה לאותם נימים מתוחים במנגנון האנושי הבלתי נתפס? [...] מה קרה לי באותה תקופה?'¹⁰⁵ זה מלמד על רוחב היריעה שמזמן התעמקות ומחקר בהתנסויותיהן של הקשריות ועדיין לא מוצה.

¹⁰² מקצתן, גם אחרי שנישאו, שמרו על שם המשפחה מן הבית: כך רוז'קה קורצ'אק וחייקה גרוסמן, שלא היו ידועות דווקא בשמן רוז'קה קורצ'אק-מרלא וחייקה גרוסמן-אורקין; חווקה פולמן-רבן הציגה את עצמה בשני שמות משפחה. צביה לובטקין נודעה לרוב בשם זה.

¹⁰³ חייקה גרוסמן, 'על אדמת הגנרל-גוברנמנט', מרדכי גפן (עורך), **ספר הפרטיזנים היהודים**, ב, מרחביה 1958, עמ' 159.

¹⁰⁴ גרוסמן (לעיל, הערה 46).

¹⁰⁵ שם, עמ' 111.

סיכום: הקשריות כ'חלוצות הלחימה'

במהלך השנים לא קהתה המוטיבציה של שרידי הלוחמים והלוחמות במחותרות הגטו לספר על גבורת הקשריות, לבל תהינה, כפי שאמר צוקרמן, 'כמו אבן ששקעה בים'. זו הייתה תמונת ראי לאחת ממשימותיהן בתקופת השואה: לדווח מה קרה, להעביר את המידע. אחרי המלחמה הייתה אחת ממשימותיהם לספר מה קרה לקשריות ולהנחיל את סיפורי גבורתן במסגרת עיצוב זיכרון השואה בישראל ולשמרם בו. אשר על כן דבריו של צוקרמן **בשבע השנים** ההן בעצם הדהדו בכיוון הפוך: אחד מתפקידיו של בכיר במחותרת היה לספר מה קרה לקשרית, להעביר את המידע על אודותיה לדורות הבאים.

אכן, סיפורי הגבורה של הקשריות נשמעו והושמעו בארץ, ודאי בשנים הראשונות, אך לא כגיבורות ראשיות. אף שבימי השואה עמדו הקשריות בחזית המחותרת, ואף שההערכה שזכו לה מצד הציבור בישראל הייתה רבה, היו להערכה זו גבולות ברורים, והם מיקמו אותן כגיבורות משנה בסיפור הלחימה בגטאות. מדוע? מקור ההסברים נמצא במהות התפקיד על רקע מציאות החיים בגטאות, וביסודם עומדים גבולות המגדר.

הסבר ראשון נובע ממקומן הרשמי במחותרת וממהות תפקידן בה. קישור לא היה תפקיד בכיר. המחותרת בגטו, ככל ארגון חמוש, הייתה בעלת אופי ומבנה הייררכי. בראשה עמד מפקד, לעולם גבר. מנקודת מבט נשית היה מבנה המחותרת רשת, והקשריות הן שטוו אותה וליכדו את פרטיה. לפי פסיכולוגיות פמיניסטיות, אישה מגדירה את מקומה בחברה באופן שונה מגבר: הוא מציב סולם הייררכי של יחסים חברתיים וארגוניים וממקם את עצמו בראשו או בסמוך לראשו, ואילו היא יוצרת מארג של קשרים וממקמת את עצמה בתוכו.¹⁰⁶ כך בעצם נהגו הקשריות בבואן לספר על פועלן.

קשר בהגדרתו הוא תפקיד שעניינו מסירה והעברה, והוא בבחינת כוח עזר, תומך לחימה. תפקידה של הקשרית היה למסור מידע, ולא להכריע על פיו. זה היה תפקיד שדרש הפעלת כוח אך היה נשי במהותו: לא ישיר וגלוי אלא

¹⁰⁶ קרול גיליגן, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תל אביב 1995, עמ' 49-84. ראו גם: אריאלה פרידמן, באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל אביב 2001, עמ' 31-35.

עקיף ונסתר. זה היה כוח עזר, לרוב סמוי, שעל אף משקלו העצום בהצלחת פעולה לעולם לא היה הפעולה עצמה. כהמשגתה של ההוגה הפמיניסטית סימון דה בובואר, הקשריות היו האובייקט, לא הסובייקט האוטונומי. הן היו אותו 'אחר' משלים ומאשרר בעבור ה'עצמי', המפקדה של המחתרת, את קיומו,¹⁰⁷ ובלעדיו הוא לא היה יכול להתקיים.

הסבר אחר נוגע למציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני וערער על סדרי עולם. בדומה לשעות חירום אחרות, הנסיבות הן שפתחו לנשים דלת למלא תפקידים שבאופן מסורתי אינם תפקידים של נשים,¹⁰⁸ וכך היה גם במחתרות הגטאות. אך גטאות פולין בימי השואה היו מרחב שונה בתכלית משדה הקרב המסורתי. שוני זה גרם לנשים להחזיק ביתרונות בלתי רגילים. הגוף הנשי התעלה על הגוף הגברי: לא היה צורך בכוח כדי לשאת משאות כבדים מבחינה פיזית אלא מבחינה מנטלית, והיהדות לא סומנה בגופן. הנורמות והסטראוטיפים המקובלים שחררו אותן מנחיתותן האינהרנטית: הדגשת המרכיבים הנשיים באישיותן הגבירה את הצלחתן במשימה. נשים ידעו זאת. דברים שכתבו ואמרו מייד אחרי המלחמה, ודאי כעבור שנים, מאשישים את הטענה שהן היו ערות, גם אם במידות שונות, למקומן במחתרת ולגבולות הגזרה שבהם יכלו לפעול.

עוד הסבר קשור לאורחות החיים במחתרות ולפני כן בתנועות הנוער, שהיו בסיס להקמתן של המחתרות בגטאות. בהכשרה, בתנועה וגם בארץ היה השוויון בגדר מיתוס, וחלוקת התפקידים המסורתית נשמרה. בניגוד לשיח השוויוני בתנועות החלוציות שהכשירו את חבריהן וחברותיהן לאורח חיים שיתופי, גם בתנועת הנוער ובהכשרה מילאו נשים תפקידים שבאופן מסורתי משויכים לנשים: בחורות בתנועה נותבו לעבודות בישול וניקיון.¹⁰⁹ אחרי המלחמה הייתה הציפייה שהקשריות, כמו כלל חברות המחתרת שנשארו בחיים, ישובו למקום המסורתי שלהן. כך קרה שבימי השואה אומנם חצו הקשריות את גבולות המגדר בעצם השתייכותן לארגון מחתרת חמוש, אך

¹⁰⁷ סימון דה בובואר, **המין השני**, תל אביב 2001, ובייחוד עמ' 27–9.

¹⁰⁸ Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman (eds.), 'Introduction: The role of gender in the Holocaust', *Women in the Holocaust*, New Haven 1998, pp. 1–18

¹⁰⁹ ראו למשל: 'בית אבא-אמא', יהודה טובין, לוי דרור ויוסף רב (עורכים), **רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה**, תל אביב 1988, עמ' 12–13; הרשקוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 63.

חצייה זו הייתה חלקית ביותר, ובכל אופן זמנית. עם תום המלחמה פסקו להיות יתרון גוף האישה והנורמות והסטראוטיפים בנוגע לנשים.

כפי שהראתה ההיסטוריונית דליה עופר, קריאה מגדרית ברשימתו של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום מיום 19 במאי 1942 מוסיפה תובנות חדשות באשר למקומן של נשים במחתרת.¹¹⁰ בהמשך לה אני מציעה עוד היבט לקריאה מגדרית במקור הזה, והוא עשוי לספק הסבר נוסף לתיוגן של הקשריות כגיבורות משנה. הסבר זה עלול להתפרש כניסיון להחיל גישות חדשות על כתביו של היסטוריון בעבר, אך על רקע הדומיננטיות של רינגלבלום, ההיסטוריון שיזם והקים את מה שהיה לארכיון החשוב ביותר על גטו ורשה (עונג שבת),¹¹¹ לא כל שכן רשימתו על הקשריות, ששימשה מעין מגדלור לפרסומים עוד משנות החמישים, יש בה פוטנציאל להציע הסבר נוסף. כאשר תיאר רינגלבלום את גילויי גבורתן של הקשריות הוא כתב: 'האשה היהודיה רשמה דף מפואר בהיסטוריה של מלחמה זו. החייקות והפרומות יתפסו בהיסטוריה זו מקום ראשון'.¹¹² אפשר לקרוא את המשפטים האלה, ובצדק, כביטוי להעלאתן של צעירות אלו על נס. אין ספק שזהו ביטוי להוקרה שרחש כלפיהן וודאי ביקש להנחיל למי שיקראו את כתביו. אך גם הוקרה זו הייתה מתוחמת, בהתאם לגבולות המגדר. רינגלבלום הוקיר את הקשריות בלי לנתק אותן מן ההשתייכות המגדרית שלהן והאדיר אותן באופן יחסי לנשים, ולא בכלל. לשיטתו, הקשריות היו ראויות למקום רם ונישא ב'דף מפואר' כלשהו, ולא בספר ההיסטוריה בכללו. בהייררכיה שסימן, גם אם בדרך אגב, למקומן הרם של הקשריות בהיסטוריה מפוארת זו, אין ערעור על חלוקת התפקידים המסורתית. לא רק זאת: בכנותו אותו 'החייקות והפרומות' לא מן הנמנע שרינגלבלום הוא שהניח את התשתית לזיהוין כסמל ולהפיכתן לאמצעי ייצוג וטשטש את זהותן כנשים פרטיות.

בתוך כך עשויה רשימתו של רינגלבלום מאותו היום להאיר עוד הסבר למקומן המשני של הקשריות בסיפור. על נסיעותיהן המסוכנות בדרכים כתב

¹¹⁰ עופר (לעיל, הערה 16), עמ' 42–43.

¹¹¹ שמואל ד' קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג-שבת – הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה, ירושלים 2014.

¹¹² רינגלבלום (לעיל, הערה 5), עמ' 366.

שהן דיווחו ב'פשטות וענווה', ואת הגורם להצלחותיהן במשימות הסביר באופיין וטיבן: 'הן עושות את הדבר בפשטות, כאילו היה זה מקצוען'.¹¹³ מכאן ברור שתפקיד הקשרית לא היה תוצר של אימונים ממושכים או מומחיות, ולא הייתה דרושה לו הכשרה מיוחדת. התכונות הדרושות נמצאו בעצם טבען של נשים כנשים. בהבחנה זו מהדהדת נחיתותם של מקצועות נשיים בכלל, שבאופן מסורתי נגזרים מתפקידים ופעולות של נשים במרחב המסורתי שלהן, המשפחה והבית. בדומה לניתובן של נשים למקצועות שביסודם הזנה וניקיון, טיפול וסיעוד,¹¹⁴ כך יועדו הנשים במחתרת לתפקיד הקישור – זה היה מטבען. לכך נוספות נטייתן של הקשריות עצמן שלא לראות בפעולותיהן פעולות יוצאות דופן והעדפתן הכללית להצטנע, וכן מציאות החיים הלא שוויונית הכללית בין גברים לנשים, ששררה גם בקרב המחתרות.

סיפורן של הקשריות במחתרות הגטו בפולין הוא סיפור בלתי רגיל; פועלן בימי השואה הוא דוגמה מובהקת למציאות החיים בגטאות, שהייתה בלתי רגילה. בפועל לא כוח עזר ולא תומכות לחימה, לא משלימות ולא שוליות היו נשים אלו, אלא לוחמות בקו הראשון. על כן לא בהכרח 'קשריות' היו אלא 'חלוצות הלחימה' במחתרות הגטאות, וראוי לכנותן כך. ממרחק הזמן ציינה ויטקה קובנר כי הצגת המשימה כ'קישור' ולא כ'שליחות' עושה עוול עם מהות המשימה וסיכוניה והדגישה את חשיבותה של סמנטיקה זו.¹¹⁵ בעבור נשים לא היו 'חלוצות לחימה' אלו סמל ולא אמצעי ייצוג אלא נשים פרטיות – חברות. כשסיפרו עליהן לא דיברו על 'החייקות והפרומות' או על 'הפרומקות, הליונקות והטימות' אלא על נשים שלכל אחת היה שם ואזכורה נבע מקרבה ואינטימיות, רעות ואחוה. התבוננות על תפקיד הקשריות ופועלן מנקודת המבט של נשים מאפשרת ללמוד באופן מעמיק יותר על עוצמותיו של התפקיד אגב התעמקות בתהליך שעיקרו טוויית רשת ולאן דווקא התמקדות במדידת ההצלחה במשימה. כמו תולדות השואה בכלל, וחקר גילויי ההתנגדות במהלכה בפרט, גם בנקודת מבט זו נמצא לנו מפתח לניסיון להבין טוב יותר את מהלכן.

¹¹³ שם.

¹¹⁴ דפנה זרעאלי, 'נשים בעולם העבודה', דפנה זרעאלי, אריאלה פרידמן ורות שריפט (עורכות), **נשים במלכוד**, תל אביב 1982, עמ' 113–171.

¹¹⁵ קובנר (לעיל, הערה 32).